

Eesti- ja saksakeelsete laulikute väärtusmaailmadest Eestis 1860–1914 rändlinnuliikumise perspektiivist

Airi Liimets, Tiiu Ernits*

Kasvatus kui väärtustamine¹ toimib sotsiaal-kultuurilises tegelikkuses eelkõige implitsiitselt ning varjatult, mitte niivõrd teadlikult sõnastatud juhiste kaudu. Kaasaja koolinoorte väitel² ongi nende arusaamu, suhtumisi ja seisukohti maailma ja inimeste kohta kõige vähem mõjutanud õppetöö koolis ja õpetajad ning kõige rohkem isiklik sündmuste analüüs ja lahtimõtestamine. Ka sõprade, eakaaslaste ja Internetist saadava informatsiooni mõju on noorte hoiakute kujunemisele küllaltki suur. Mida enam formaalse ning informaalsete kasvatusetegelikkuse väärtusmaailmad omavahel haakuvad, seda mõjusam on kasvatus kui fenomen ühiskonnas. Mida enam lahknevad koolis kogetud väärtused ja väärtused väljaspool kooli, seda väiksem on kooli mõju. Teatud kultuurikooslusele ja ühiskonnale iseloomulik väärtusmaailm peegeldub aga kõigis antud ajastu kultuurimärkides – seega ka kooliõpikutes.

Eesti kasvatusetegelikkusele aastail 1860–1914 iseloomulike väärtusmaailmade tundmaõppimiseks oleme analüüsiojektiks valinud laulude tekstid muusikaõpetuses kasutusel olnud laulikutes. Miks? Lähtudes tänapäevasest perspektiivist on nimelt muusika kuulamine igapäevaste vabaajategevuste hulgas Eesti koolinoorte elustiilis ülekaalukalt esimesel kohal. Näiteks 2011. aastal väitis 82,3% Eesti gümnaasiumide 11. klasside õpilastest end iga päev kuulavat muusikat.³ Samas pole muusikaõpetus koolis huvipakkuv õppeaine, kuna see sisuliselt ei seostu õpilaste elutervikuga.⁴ Järelikult koolilikud formaalsed ja informaalsete väärtused väljaspool kooli muusikaga ühenduses tänapäeva noorte elus eriti ei haaku. On põhjust eeldada, et aastail 1860–1914, s. t. rahvusliku liikumise perioodil ning 1896. aastal Berliinis alguse saanud noorsooliikumise ehk rändlinnuliikumise ajal valitses selles osas suurem kooskõla. Miks võib nõnda väita, selle kohta toovad selgust allpool esitatud analüüsid.

Ajaperiood 1860–1914 sai uurimisobjektiks valitud seeõttu, et 19. sajandi teine pool ja

* Airi Liimets (1959), PhD, kasvatusfilosoofia ja kasvatussotsioloogia professor; Tallinna Ülikool, Haridusteaduste Instituut, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn; e-mail: airi.liimets@tlu.ee, Tiiu Ernits (1955), PhD, kasvatus- ja haridusmõtlemise arenguloo tunnitavaline õppejõud, Tartu II Muusikakooli klaveriõpetaja; Tallinna Ülikool, Haridusteaduste Instituut, Uus-Sadama 5, 10120 Tallinn; e-mail: tiuu.ernits@gmail.com

¹ Artikli autor Airi Liimets on analüüside tulemusena nimetanud 11 erinevat tähendust, mida on Eestis viimase u. 60 aasta vältel kasvatuses mõtlemisel omistatud sellele fenomenile. Sealjuures on kasvatuses käsitlemine väärtustamisena kõige universaalsem ja levinum. (Vt. A. Liimets. (Muusika)kasvatus kui inimese ja olemise diferents. – Muusikalise kontegellikkuse ühendused identiteedi ja diferentsiga. Koostanud ja toimetanud A. Liimets. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2009, lk. 385–396.)

² Nii lubavad väita A. Liimetsa juhitava koolinoorte elustiili uurimisgrupi viimase ulatusliku küsitluse andmed aastast 2011 Eesti gümnaasiumide 11. klasside õpilaste kohta.

³ M. Koit. Muusikateadvus, muusikakäitumine ning noortekultuur kui koolinoorte elustiili väljendavad ja kujundavad tegurid. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2015, lk. 206.

⁴ A. Liimets, R. Raudva. Õpilaste arusaamad muusikast kui õppeainest. – Haridus, 2006, nr. 1–2, lk. 19.

20. sajandi alguskümnendid olid Eesti (ja kogu Euroopa) kultuuri arengu seisukohalt murrangulised. Kooliolusid iseloomustas siis võitlus kahe pooluse, Vene keskvoimu ja Läänemere kubermangudes privilegeeritud baltisaksa aadli vahel. Sellele lisandus eestlaste järjest tugevnev emantsipatsiooniprotsess, mis kujunes eriti jõuliseks 1870.–1880. aastatel. Hariduses kuulus juhtpositsioon siiski kuni 1886. aastani sakslastele. Aastaid 1887–1905 iseloomustas tugev venestussurve ja vastavad koolireformid. Pärast 1905. aasta revolutsiooni eesti- ja saksakeelne õpe taastati. Aasta 1914, kui algas Esimene maailmasõda, tõi Eesti alal aga kaasa paljude saksa õppekeelega koolide sulgemise ja saksa õppekeele keelu. Sellistest oludest tingituna võis uuritava ajaperioodi vältel toimuda muutusi ka väärtusmaailmades. Seetõttu oleme eristanud ka kolm alaperioodi: 1860–1886, 1887–1905, 1906–1914.

Kirjeldatud kontekstist kasvasid välja järgmised küsimused: 1) Kuivõrd sarnanevad omavahel eesti- ja saksakeelsete laulikute väärtusmaailmad aastail 1860–1914 ning kas on võimalik teha järeldusi antud kultuuride võimaliku lõimumise kohta tollases Eestis? 2) Kas ja kuivõrd väljendavad koolilaulikute väärtusmaailmad nn. rändlinnuliikumise ideaale ning missugune positsioon oli rändamisel kui fenomenil teiste väärtuste hulgas? 3) Mida olulist oleks rändlinnuliikumisega seonduvast õppida tänapäeval? Esmalt vaatleme, mida kujutas endast ajaloos rändlinnuliikumine ning missuguseid väärtusi ja ideaale peeti seal oluliseks.

Rändlinnuliikumine – väärtused ja ideaalid

Rändlinnuliikumise alguseks peetakse aastat 1896, kui Berliini äärelinnas Steglitzi gümnaasiumis koondas õpetaja Hermann Hoffmann enda ümber õpilasi, kellega hakkas korraldama matku ja rännakuid linnalähedasse loodusesse. Õpetaja Karl Fischer, Hoffmanni järglane seal koolis, muutis lokaalse matkagrupi rahvuslikuks organisatsiooniks, mis kasvaski üle rändlinnuliikumiseks (*Wandervogelbewegung*),⁵ mille ajalooliselt olulised piiripostid⁶ on järgmised:

- 1) aastal 1901 rajas Karl Fischer (1881–1941) Steglitzi gümnaasiumis ühingu „*Wandervogel Ausschuss für Schülerfahrten*“. Noorsoo organiseeritud rändamine kui fenomen levis väga kiiresti ning rändlinnuliikumisest kujunes heterogeenne ja paljude hargnemistega noorsooliikumine. Näiteks aastal 1913 oli Saksamaal juba kuni 35 000 „rändlindu“;
- 2) alates 1907. aastast hakkasid liikumisest osa võtma ka tüdrukud. Aastal 1913 ühinesid paljud eraldiseisvad grupid ühinguks „*Freideutsche Jugend*“;
- 3) rändlinnuliikumise lõppu seostatakse Esimese maailmasõja algusaastaga 1914;
- 4) pärast 1918. aastat taaselustati liikumise traditsioonid muutunud kultuurioludes.

Mida kujutas endast rändlinnuliikumine ja kus asuvad selle juured? Kui üldistada ja sünteesida erinevate uurijate seisukohti, võib öelda, et rändlinnuliikumine oli tolle aja Saksa ühiskonnas eksisteerivate kahesuguste protsesside tulemus. Esiteks oli see 19. ja 20. sajandi vahetusel Saksamaal levinud kultuuri- ja tsivilisatsioonikriitika väljendus, mis omakorda oli osa laiemast, kogu Euroopat haaranud moderniseerumisprotsessist. Otsiti uusi eluvorme, uut kultuurilist eneseväljendust. Selle laiema kultuurikriitilise liikumise kontekstis tekkis noorsooliikumine – rändlinnuliikumine, mis väljendas varasemaga võrreldes uut käsitust noorusest ja noorte suhetest oma vanemate ja kooliga. Nimetatud noorsooliikumise vaimsest rüpest kasvas välja ka reformpedagoogika liikumine, mille taotluseks oli sisuliselt muuta ühiskonnas kooli kui institutsiooni. Ka kogu rändlinnuliikumist on käsitatud kui pedagoogilist reformi, kuna see tõi esmakordselt ajaloos noorte ellu täiesti uued ideaalid ja eluvormid.

⁵ S. Andresen. Einführung in die Jugendforschung. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, lk. 36.

⁶ J. Ecarius, M. Eulenbach, T. Fuchs, K. Walgenbach. Jugend und Sozialisation: Lehrbuch. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2011, lk. 108.

Hermann Giesecke⁷ ütleb, et tuumkogemuseks rändlinnuliikumises oli noorte töö oma identiteediga. Moderniseerivas ühiskonnas ei olnud enam võimalik vanaviisi sotsialiseeruda, ei saanud enam omaks võtta endist väärtustekaanonit. Wilfried Ferchhoffi⁸ arvates oldi industriaalühiskonna eluvormide, bürokratiseerumise, ratsionaliseerituse ja tehnieerituse, laiaulatusliku linnastumise; perekonnas kui institutsioonis normatiivsuse, kuulekuse ja distsipliini nõudva mentaalsuse, formaalse kooliõpetuse kuivuse ja elukauguse vastu. Jutta Ecarius jt.⁹ järgi peitus rändlinnuliikumise olulisim tähendus selles, et noorsugu koondus ja väljendas end esmakordselt ajaloos kui teatav kindel sotsiaalne vanusegrupp. Väga oluline oli sealjuures täiskasvanute generatsioonis tekkinud vaateviis, et noortel on õigus olla teistsugune; neil on õigus oma eluperspektiividele ja ootushorizontidele, mis võivad erineda nende vanemate generatsiooni omadest. Siinkohal olgu veel kord ka öeldud, et rändlinnuliikumine saigi ju alguse teatavat mentaliteeti kandvate õpetajate tegevusest – õpilaste organiseeritult rännakutele viimisest loodusesse. Noored soovisid rohkem iseseisvust, et ise vastutustundega kujundada oma noorusaega ja määratleda nii iseenda elu kui ka elu ühiskonnas tervikuna. Need püüdlused avaldusid konkreetsemalt esmalt soovis tegutseda omanavuste kogukonnas – matkata, rännata, laulda jm., et lühiajaliseltki olla vaba oma perekonnast ja koolist. Seeläbi loodi uus kogemusruum, kus kultiveeriti nooruslikkust ja noortepärast elustiili ning avastati iseennast. Selline enesemõistmine sai ka selgelt dokumenteeritud esimesel „Vabasaksa Noorsoo“ (*Freideutsche Jugend*) ametlikul kogunemisel 10.–12. oktoobri 1913 Kõrg-Meißneri¹⁰ mägedes. Seal dokumendis on öeldud: „Saksa noorsugu seisab otsustavas pöördepunktis. Senini on olnud passiivne ning avalikust elust välja lülitatud. Nüüd hakatakse end tajuma. Sooviks on kujundada konventsioonidest sõltumatult oma elu. Püüeldakse selle poole, et ise juhtida oma elu vastavuses nooruse loomusega, mis aga samas võimaldaks võtta oma tegevusi ja iseennast tõsiselt, ja et saaks sisse kasvada üldisesse kultuuritõesse, et see protsess siis juhiks noori rahva vaimuelu voolu juurde.“¹¹

Missuguseks peeti noortele iseloomulikku loomust ning missugune oli levinuim käsitus noorusest 19.–20. sajandi vahetusel? Kõige tabavamad vastused mainitud küsimustele võib ehk leida selle ajajärgu ilukirjandusest. 19.–20. sajandi vahetusel oli eriti levinud nooruse seostamine kevade, ärkamise ja varase hommiku metafooridega.¹² Romaanides ja näidendites jutustati lugusid sellest, kuidas noored inimesed kannatavad ühiskonna piirangute ja hoia-kute tõttu, kirjeldati noorte tunnete intensiivsust ja nende seksuaalset ärkamist/tärkamist, lootusi ja unistusi seoses tulevikuga. Klassikaliseks näiteks selles valdkonnas peetakse Frank Wedekindi draamat „Kevadine ärkamine“ (*Frühlings Erwachen*), kus on kujutatud noorte suutmatust sotsialiseeruda kitsalt struktureeritud väikekoodanlikku ühiskonda ning lapsevanemate suutmatust mõista noorte vajadusi. Draama läbivad teemad on ka tänapäeval väga aktuaalsed: koolihirm, saavutamissund, sõprus ja seksuaalsus. Noorusega seostati ühiskonna uuenemist, kultuuri- ja tsivilisatsioonikriitikat, loomulikkust/ehedust ja looduslähedust. Sellelaadselt kirjeldatud nooruse ning üldse modernse lapsepõlve „avastajaks“¹³ peetakse aga 18. sajandi prantsuse filosoofi Jean-Jacques Rousseau'd, kes on samuti kõnelnud noorusest

⁷ Samas, lk. 111–112.

⁸ W. Ferchhoff. *Jugend an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert*. Opladen: Leske + Budrich, 1999, lk. 30–31.

⁹ J. Ecarius, M. Eulenbach, T. Fuchs, K. Walgenbach. *Jugend und Sozialisation: Lehrbuch*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2011, lk. 108–109.

¹⁰ Kõrg-Meißner (der Hohe Meißner) – kuni 753 m kõrge mäemassiiv Põhja-Hessenis, kutsutud ka Põhja-Hessen mägede kuningaks. – regiowiki.hna.de/Hoher_Meißner, 25.10.2017.

¹¹ J. Ecarius, M. Eulenbach, T. Fuchs, K. Walgenbach. *Jugend und Sozialisation: Lehrbuch*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2011, lk. 109.

¹² S. Andresen. *Einführung in die Jugendforschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, lk. 31–33.

¹³ Samas, lk. 19.

kui „teisest sünnist“, sest just sel ajal saavat inimene endast kui inimesest teadlikuks.¹⁴

Missugune on tavapärase rändlinnu portree? Missugused olid nende elustiil ja ideaalid? Rändlinnul¹⁵ oli eluaastaid valdavalt 17–25, kuid vanuselist raamistikku piiritlesid siiski 8. ja 30. eluaasta.¹⁶ Sotsiaalselt pärines rändlind kõige sagedamini (väike)kodanluse hulgast ning käsitöölise tsunftist, tal oli aga õnnestunud tänu majanduse edenemisele ühiskonnas materiaalses mõttes tõusta veidi paremale järjele. Riietusena kandsid rändlinnud peleriini ning punase-rohelist värvi mütsi, nagu need olid Saksamaal Wilhelmi aja¹⁷ gümnaasistidel. Rändlind oli distantseerunud linnakultuurist, väärtustas loodust ning käis nädalalõppudel sageli matkamas kas kodukohast kaugemal või sellele lähemal, juhatatuna sealjuures rändamist armastavate gümnaasiumiõpetajate poolt, kes ühtlasi püüdsid hoida noori eemal alkoholist ja suitsetamisest.¹⁸ Matkamisega loodusesse olid seotud teatud kindlad rituaalid:¹⁹ ühine laulmine lõkke ääres, saateks kas kitarr või viul. Seljakotist ei tohtinud kellelgi puududa rituaalne lauludekogu „Zupfgeigenhansl“, mille oli 1909. aastal välja andnud Hans Breuer (1883–1918). Ühiselt keedetud toitu ja seati üles öölaager. Nii kujunes välja eriline rändlinnukultuur – noorte vaba aja kultuur kodanliku perekonna eluvormi ja kooli patriarhaalse-autoriitarse struktuuri vahel. Rändlinnuliikumise väliseks etiketiks oligi matkamine ja rändamine, kuid vaimses plaanis seostus see kõik teatava modernse elutundega, mis pidi olema ravivahendiks tsivilisatsioonimürkide vastu ning millega kaasnes looduse imetlemine ja romantiliselt valgustatud elumõtteotsing. Töönädala kestel kohtuti nn. pesaõhtutel (*Nestabend*), kus samuti oli väga olulisel kohal laulmine, kuid arutleti ja vaieldi ka maailmavaatelite ja religioossete probleemide üle.

„Rändlind“ Wilhelm Hoheisel²⁰ järgi olid nimetatud liikumisega seonduvad põhilised märksõnad järgmised: tagasi looduse juurde, puhtus, vabadus, mõtlemine ja tegutsemise ehedus, tervislik eluviis, matkamine ja laulmine, kehaline karastumine, rahvatants, kogukondlikust elust saadavad elamused, vananenud traditsioonide vastasus. Riist pärit „rändlind“ Costja Müller²¹ kirjutas 1933. aastal oma vastavasisulises koolikirjandis, et rändlinnuvaimu juures on kõige olulisemad varasemaid põlvkondi iseloomustanud loodusega seotud eluviis, isiksusevabadus, oma tee ja elumõtte otsimine, teenistus kogu inimkonna ja oma rahvuse ning rahvusluse hüvanguks, materialismi eitamine, elujaatus, ehtsus, puhtus. Müller ja mitmed teisedki „rändlinnud“²² on rõhutanud ka, et seda kõike, mida kujutab endast rändlinnuliikumine ning rändlinnu elu, ei saagi sõnades väljendada, vaid seda peab ise kogema; et kõige tähtsam on vaimsustumine, nimetatud väärtuste omaksvõtmine, saadavad elamused.

¹⁴ Tänapäeval ollakse seisukohal, et tõeline murrang nooruse mõistmises leidis aset 19. sajandi lõpul, mil „avastati“ modernismiajale iseloomulik nooruse mõiste, käsitus noorusest kui iseseisvast faasist inimese elus. Sellele aitas kaasa sajandivahetusel ning 20. sajandi algul toimunud noorsooourimise institutsionaliseerumine. Hakati teaduslikult uurima noorsugu ja noori. Loodi esimesed noorsooteooriad ning alustasid tööd esimesed noorsooourimise instituudid (Vt. W. Ferchhoff. *Jugend und Jugendkulturen im 21. Jahrhundert: Lebensformen und Lebensstile*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007).

¹⁵ C. Klotter, N. Beckenbach. *Romantik und Gewalt: Jugendbewegungen im 19., 20. und 21. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2012, lk. 135.

¹⁶ W. Hoheisel. *Wandervogel und Jugendbewegung im Baltikum 1916–1934*. Unter Mitarbeit von Hildegard Bahr (Quellen und Beiträge zur Geschichte der Jugendbewegung, Band 26). Frankfurt am Main: Dipa-Verlag, 1982, lk. 416.

¹⁷ Silmas on peetud Saksamaa viimase keisri Wilhelm II ajajärku aastail 1888–1918.

¹⁸ C. Klotter, N. Beckenbach. *Romantik und Gewalt: Jugendbewegungen im 19., 20. und 21. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2012, lk. 135.

¹⁹ J. Ecarius, M. Eulenbach, T. Fuchs, K. Walgenbach. *Jugend und Sozialisation: Lehrbuch*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2011, lk. 108–109.

²⁰ W. Hoheisel. *Wandervogel und Jugendbewegung im Baltikum 1916–1934*. Unter Mitarbeit von Hildegard Bahr (Quellen und Beiträge zur Geschichte der Jugendbewegung, Band 26). Frankfurt am Main: Dipa-Verlag, 1982, lk. 6.

²¹ Samas, lk. 347.

²² Samas, lk. 347–348.

Igatsus vaimuse ja sisemise vabaduse, elu eheduse järele, rännuelu saladuslikkus, tung loodusesse kui vabadusiha väljendus, rahvustunde tugevus ja selle toetamine rahvamuusika ja -tantsu viljelemise kaudu – kõik need on romantismiajale iseloomulikud kvaliteedid. Klotter ja Beckenbach²³ ongi tõdenud, et rändlinnud olid romantikute legitiimsed järeltulijad. Nii võibki romantismiaega nimetada kultuurilise modernismi kõrval teiseks oluliseks päritolukontekstiks, kus peituvad rändlinnuliikumise juured. Ehk nagu nimetatud autorid on öelnud, oli rändlindude sünni juures ristiisana kohal Joseph von Eichendorffi romantiline vaim. Tuli ju Saksamaal 18. ja 19. sajandi romaanides ja lauludes ikka ja jälle ilmsiks noorsoo igatsus sisemise vabaduse ning kogukondliku ühtsuse järele. Klassikaline ja tuntud on selles mõttes Joseph von Eichendorffi (1788–1857) novell „Ühe päevavarga elust“ (*Aus dem Leben eines Taugenichts*), kus minajutustaja läheb koos kunstnikuga rändama, kotis viiul, millega ta siis inimesi võlub. Novellist leiab ka maaelu idealiseerimist ning rändurielu ülistamist. Sellisena on Klotter ja Beckenbach seda novelli käsitanud kui kodanlikku keskaegsete käsitöösellide rändamislugude kohandust. Või nagu on öelnud ajakirjanik ja ajaloolane Winfried Mogge – et põhimõtteliselt kutsus rändlinnuliikumise ellu üks tähtsusetu tekst „Reis jalgsi“ (*Reise zu Fuß*) gümnaasiumi ülemastme saksa keele õpikus, mida liikumise rajaja Hermann Hoffmann Steglitzi gümnaasiumist oli ise gümnaasistina Magdeburgis õppinud ning mille juures tema õpetaja olevat pöranud rusikaga vastu lauda ja sõimanud neid unimütsideks, ning hakanud neid koolivaheagadel viima romantiliselt meelestatud matkadele, mis kõik mõjutaski Hoffmanni rändama omakorda oma õpilastega.

Seos rahvuslikkuse ja rahvuslusega oli rändlinnuliikumises ambivalentne. Ühelt poolt²⁴ seostus see romantismi vaimus oma juurte otsimise, ehedusetaotluse ning rahvamuusika ja -tantsu tundmaõppimise ja viljelemisega, uue ajastu ja uue inimese (ning ta individuaalse eneseteostuse võimaluste) ootusega. Teiselt poolt²⁵ seostus see sarnaselt romantismiaja luuletajatele rahva vitaalsuse ülistamise ning rahva idealiseerimisega, mis aga üsna pea omandas natsionalistliku varjundi. Saksa oma rahvusesse suhtuti traagilise alatooniga ja sügavaima tõsidusega, kusjuures teisi kultuure (eriti Ida päritolu) peeti alaväärtuslikeks. Sellelaadne toon pärineb aga saksa vaimuloos filosoof Johann Gottlieb Fichte 1808. aasta kõnest „Kõned saksa rahvusele“ (*Reden an die deutsche Nation*), kus oli jutuks saksa rahvusele iseloomulik olemus ja rahvuslik kasvatus. Pärast Saksa keisririigi väljakuulutamist 1871. aastal tugevnesid natsionalistlikud meeleolud ning väikekodanlik-agressiivne ja võõravaenulik, iseendasse sulgunud hoiak Saksamaal süvenes veelgi, nii et võis rääkida toimunud muutusest sakslaste väärtusmaailmas. Ideaaliks oli kujunenud oma kultuuri eest võitlemine ning sellele vastav emotsionaalne tundeseisund, mis põimus militaarsuse ja ka religioossusega. Valgustusajale iseloomulik tõe ja selguse väärtustamine oli minetatud. Romantiline eichendorffilik kujutelm tundlikust kunstnikust, kes näitab teed uude maailma ja uue inimeseni, oli küll ka jätkuvalt kehtiv, kuid pigem eksisteeris see siiski kui unustatud klassika raamaturiuilis. Kangelase ning inimese vabastajana oli hakatud eelkõige käsitama kunstnik-võitlejat, kes pidi olema ühtaegu militaarstrateeg ning prohvetlik rahva tahte teostaja, saksa rahvuse ja kultuuri eest võitleja ning euroopaliku universaalsuse vastane.

Nii koosneski 1890. aastatel, rändlinnuliikumise tekkeperioodil saksa rahva meie-ideaal kunstilis-intuiitivsete ning militaarsete vooruste ühendusest.²⁶ Kõrvuti eksisteerisid uuenduslik, maailmale avatust väärtustav, olemasolevat ühiskonda kritiseeriv ning üksikisiku vabadust ja iseseisvust nõudev modernism, samuti mentaalne antimodernism, mis ei lähtunud enam klassikast ega valgustusest. Antimodernistlike natsionalistide poolt lükati kõrvale nii majanduslik

²³ C. Klotter, N. Beckenbach. *Romantik und Gewalt: Jugendbewegungen im 19., 20. und 21. Jahrhundert*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2012, lk. 133–135.

²⁴ Samas, lk. 145.

²⁵ Samas, lk. 137–150.

²⁶ Samas, lk. 140–150.

modernism kui ka klassikalise hariduse pooldajad nn. hariduskodanike (*Bildungsbürgertum*) näol. Saksamaa hariduskodanikud²⁷ olid samuti ambivalentsete taotlustega. Juba 1830. aastatest alates olid nad püüdnud end kaitsta industriaalrevolutsioonist tuleneva pragmatiseerumise ning uue majanduseliidi eest ühiskonnas. Samas olid nad oma lastele perekondades ning kodu ja kooli vahelistes suhetes andnud vabadusi ja võimaldanud enam iseseisvust juba palju varem, kui uus käsitlus noortest rändlinnuliikumise retoorikas ja ühiskonnas tervikuna päevakorda kerkis.

Kõik need erinevad ja omavahel vastuolus olevad ideed ja taotlused olid esindatud ka 1913. aastal Kõrg-Meißneri kogunemisel. Kitsalt rahvuslikult meelestatud suund rändlinnuliikumise mõtteviisis võimendus veel eriti Esimese maailmasõja järel ning pärast 1933. aastat suubuski fašismi voolusängi, tehes vastavatele noortele ülemineku Hitleri-noorsoo (*Hitlerjugend*)²⁸ hulka lihtsaks. Oma algusaegadel oli modernistlikult uuendusmeelsete gümnaasiumiõpetajate poolt ellu kutsutud rändlinnuliikumine aga progressiivne noorsooliikumine, mis aitas inimestel luua terviklikkust elustiilis, kus kesketeks tegevusteks olid rändamine/matkamine ning rahvamuusikale tuginev musitseerimine. Väärtuste ja ideaalide pinnalt seotati omavahel kool ja kodu; noored, õpetajad ja lapsevanemad. Mainitud elustiil mõjutas oluliselt koolide laulmisõpetust, sest noored õpetajad korraldasid noorsooliikumise vaimus ümber kogu õppetöö, rakendades nii vastavat repertuaari kui ka laulustiili.²⁹ Domineeris lihtne rahvalaul kitarri saatel.

Ferchhoffi³⁰ järgi kuulus rändlinnuliikumisse ametlikult vaid umbes 2% Saksamaa elanikest, kuid vastavate ideede levik oli piirilt lai. Ehkki rändlinnuliikumine oli päritolult puhtsaksa fenomen,³¹ levis see kiiresti ka Austria-Ungari aladele, Böömimaale, Poola, Sudeetidesse. Baltimaadesse jõudsid vastavad ideed Esimese maailmasõja ajal, 1915. aastal, kui Saksa väed saabusid Kuramaale. Sõjaväes teenivad sakslased hakkasid liituma nn. väljarändlindude (*Feldwandervögel*) gruppideks ning hiljem kujunesid neile tuginedes tsiviilrändlindude noortegrupid. Näiteks Tartus (Dorpatis)³² oli grupp rändlindude ilmselt juba enne Esimest maailmasõda, kuid laialdasemalt hakati seal vastavaid ideid viljelema 1920. aastatel.

Eestile oli iseloomulik, et rändlinnud kuulusid tihedalt kokku rühmitusega *Adler und Falken* (Kotkad ja Pistrikud). Baltisakslastest rändlindude põhiülesandeks oli Saksamaa kui kodumaa vaimu alalhoidmine Baltikumis, saksluse viljelemine, oma saksa juurte taasleidmine ja tundmaõppimine. Oli kohustus³³ ohverdada oma elu kodumaale. Väärtusteks olid rangeim kohusetäitmine, kord kõiges, armastus kodumaa vastu, teadlikuks saamine inimväärikusest ja rahvuslusest. Rändamise juures ei peetud oluliseks mitte niivõrd sportlikku aspekti kui just baltisakslaste isamaa tundmaõppimist. Rändlindude tegevus lõppes Eestis 1933. aastal ning Lätis 1934. aastal.³⁴ Üks baltlane, 1884. aastal sündinud Frank Fischer oli aga rändlinnuliikumise hälli juures. Ta liitus 1904. aastal Steglitzi rändlindudega ning aastast 1905 kuulus nende juhtkolleegiumi. Õppides Göttingenis, sai temast sealse rändlinnugrupi juht. 10. novembril 1914 langes ta Langemarcki all.³⁵

²⁷ J. Ecarus, M. Eulenbach, T. Fuchs, K. Walgenbach. *Jugend und Sozialisation: Lehrbuch*. Wiesbaden: VS Verlag der Sozialwissenschaften, 2011, lk. 108–109.

²⁸ S. Andresen. *Einführung in die Jugendforschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005, lk. 38.

²⁹ W. Hoheisel. *Wandervogel und Jugendbewegung im Baltikum 1916–1934*. Unter Mitarbeit von Hildegard Bahr (Quellen und Beiträge zur Geschichte der Jugendbewegung, Band 26). Frankfurt am Main: Dipa-Verlag, 1982, lk. 441, 452.

³⁰ W. Ferchhoff. *Jugend an der Wende vom 20. zum 21. Jahrhundert*. Opladen: Leske + Budrich, 1999, lk.26.

³¹ W. Hoheisel. Samas, lk. 10.

³² Samas, lk. 50–57.

³³ Samas, lk. 408.

³⁴ Samas, lk. 546.

³⁵ W. Schlaw. Vorwort. – W. Hoheisel. Samas, lk. 3–4.

Missuguseid laulikuid analüüsisime ehk valim uurimistöös

Valimi moodustavad aastatel 1860–1914 Liivimaa Eesti osa ja Eestimaa kubermangu eesti rahvakoolides kasutatud 24 eestikeelset laulikut, mis sisaldavad kokku 1534 laulu, ja saksa õppekeele koolides kasutatud 27 saksakeelset laulikut kokku 2330 lauluga. Valimi koostamisel seadsime kriteeriumiks, et see koosneks ainult neist väljaannetest, mille faktiline kasutus on tõestatud.³⁶ Seega uurimise alla tulid üksnes need laulikud,³⁷ mille kasutuse kohta õnnestus süstemaatilise otsingu tulemusel nii Eesti kui ka Saksamaa arhiividokumentidest ja kirjandusallikatest teavet saada.

Materjali kogumisel olid takistavateks asjaoludeks järgmised juhtumid: 1) kui dokumentide säilikuks puudus teave muusikakirjanduse kohta; 2) kui leitud allikat polnud võimalik *de visu* kätte saada, sest Eesti raamatukogudes trükis puudus ning Saksamaa raamatukogudes oli kataloogisedelile märgitud *Kriegsverlust* (sõjakaotus); 3) kui trükisel oli harulduse staatus, mistõttu puudus võimalus seda paljundada (ka digitaalselt). Eestikeelsete laulikute valimi moodustamisel olid oluliseks abiks Lembit Andreseni³⁸ avaldatud nimekirja eesti rahvakoolide õppekirjandusest aastail 1800–1886 ja arhiiviallikad põhiliselt Riia õpperingkonna kuraatori fondist 384.

Uuritud eestikeelne õppekirjandus (24 laulikut) aastaist 1860–1914 on järgmine: 1) Friedrich Kuhlbars, 1868 (48 laulu)³⁹, 2) Friedrich Brandt, 1869 (30 laulu)⁴⁰, 3) Jaan Nebokat, 1870 (35 laulu)⁴¹, 4) Adelbert Hugo Willigerode, 1870 (25 laulu)⁴², 5) Jaan Jung, 1871 (97 laulu)⁴³, 6) Carl Robert Jakobson, 1872 (22 laulu)⁴⁴, 7) Adelbert Hugo Willigerode, 1872 (24 laulu)⁴⁵, 8) Karl August Hermann, 1875 (55 laulu)⁴⁶, 9) Jaan Jung, 1876 (115 laulu)⁴⁷, 10) Ado Grenzstein,

³⁶ Meil olemasolevad laulikute kasutatavust kinnitavad allikaviited jätame esitamata vastava informatsiooni äärmise mahukuse tõttu. Olgu siinkohal aga esitatud üks näide, kuidas vastav informatsioon välja näeks. Näiteks Karl August Hermann 1875. aastal ilmunud lauliku kasutatavust kinnitavad allikaviited on järgmised: 1) Riia õpperingkonna kuraator. Spiski prihodskix i volostnyx škol i ix prepodavatele 1889–1890. EAA, f. 384, n.1, s.1200, pag. 86p, 98p; 2) Samas. – EAA, f. 384, n.1, s.1327, pag. 46p; 3) L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III: Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Tallinn: Avita, 2002, lk. 279; 4) J. Tork. Pilk meie kooli-raamatu minevikku seoses tema osatähtsusega eestluse arengus. – Raamatu osa Eesti arengus. Koguteos. D. Palgi (toim.). Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935, lk. 227.

³⁷ Venekeesed trükised jäid kasutusküsitavuse tõttu analüüsi alt välja.

³⁸ L. Andresen. Eesti rahvakooli ja pedagoogika ajalugu III. Koolireformid ja venestamine (1803–1918). Tallinn: Avita, 2002, lk. 275–283.

³⁹ F. Kuhlbars. Laulik koolis ja kodus. Ued laulud ühe, kahe, kolme ja nelja healega ja kaanonid. Noorele ja wanale, iseäranis Eesti koolilele väljaannud Friedrich Kuhlbars. Tartu: W. Gläser, 1868.

⁴⁰ F. Brandt. Pisukene Laulu- ja mängimees. Uued kolme ja nelja healega laulud, mis nooreraha rõõmuks väljaantud. Tartu: H. Laakmann, 1869.

⁴¹ J. Nebokat. Ilmalikud meestekoorid. Seminaride, kihelkonnakoolide ja lauluseltside tarvis väljaantud. Saksakeelest ümberpandud. Tartu: H. Laakmann, 1870.

⁴² A. H. Willigerode. Laulo-salgokenne. Korilaulud Jumala nimmel keisrile auuks rahvale romuks Soprano, Alto, Tenore ning Basso heältest laulda. Essimenne jagger: 24 kolilaste-pühha laulu. Tartu: H. Laakmann, 1870.

⁴³ J. Jung. Laulud kolme healega. Keige laulu armastajatele, isseärranis Eesti kolidele ja lastele, väljawallitsetud, seatud ja üllespantud. Tartu: J. Laakmann, 1871.

⁴⁴ C. R. Jakobson. Rõõmus laulja. Kooli lugemise raamatu wiisid. Välja annud C. R. Jakobson. Esimene jagu: Kahe, kolme ja nelja healega laulud, laste ja segatud kooridele. Tartu: H. Laakmann, 1872.

⁴⁵ A. H. Willigerode. Laulo-salgokenne. Korilaulud Jummala nimmel Keisrile auuks rahvale rõõmuks Soprano, Alto, Tenore ning Basso heältest laulda. Tõine jagger: 24 kewwade aea laulo. Adelbert Hugo Willigerode armsa maarahwale sowitud. Tartu: H. Laakmann, 1872.

⁴⁶ K. A. Hermann. Koori ja Kooli Kannel. Välja walitud mitme häälega segakoorilaulud, mis kõigile laulu-armastajatele iseäranis aga Eesti kihelkonna- ja külakoolidele on kokku pannud K. A. Hermann. Esimene anne. Tartu: H. Laakmann, 1875.

⁴⁷ J. Jung. Laulud kahe ja kolme healega ja kaanonid. Kõigile laulu armastajatele välja annud J. Jung. Teine jagu. Tartu: H. Laakmann, 1876.

1878 (141 laulu)⁴⁸, 11) Karl August Hermann, 1882 (45 laulu)⁴⁹, 12) Karl August Hermann, 1884 (31 laulu)⁵⁰, 13) Dietrich Leopold Röd(d)er, 1884 (90 laulu)⁵¹, 14) Gustav Pärn, 1890 (eestikeelsete laulude osa: Gusli, 1891) (32 laulu)⁵², 15) Timotheos Kuusik, 1892 (T. Kuzik. Škol'nyi pesennik) (6 laulu)⁵³, 16) Karl August Hermann, 1897 (186 laulu)⁵⁴, 17) Johannes Kappel, 1900 (80 laulu)⁵⁵, 18) Hans Kuhlbusch, 1906 (8 laulu)⁵⁶, 19) Friedrich Kuhlbars, 1908 (176 laulu)⁵⁷, 20) Kaarli Ruut, 1910 (18 laulu)⁵⁸, 21) Kaarli Ruut, 1910 (16 laulu)⁵⁹, 22) Kaarli Ruut, 1910 (17 laulu)⁶⁰, 23) Juhan Elken, 1913 (109 laulu)⁶¹, 24) Voldemar Tamman, 1913 (129 laulu)⁶².

Saksa õppekeele koolide laulmisõpetuse uuritud õppekirjandus (27 laulikut) aastaist 1860–1914 jaguneb laulikute päritolumaa järgi kaheks: 1) Saksamaal välja antud 18 laulikut, kust sai analüüsitud kokku 1615 laulu, 2) Balti kubermangudes ilmunud 9 laulikut, kus laulude hulk oli kokku 715.

Saksamaal ilmunud 18 laulikut on järgmised: 1) Theodor Göcker, 1861 (150 laulu)⁶³, 2) Selmar Müller, s.a.a, 1. vihik (100 laulu)⁶⁴, 3) Selmar Müller, s.a.b, 2. vihik (100 laulu)⁶⁵, 4) Benedict Widmann, 1868 (57 laulu)⁶⁶, 5) Adolf Klauwell, 1869 (36 laulu)⁶⁷, 6) Ernst Hentschel, 1907a (48 laulu)⁶⁸, 7) Ernst Hentschel, 1907b (44 laulu)⁶⁹, 8) A. E. Preuss,

⁴⁸ A. Grenzstein. Kooli laulmise raamat. Kuues jaos kirja pannud A. Grenzstein, seminari koolm. Tartus. I. jagu. Tartu: Schnakenburg, 1878.

⁴⁹ K. A. Hermann. Koori ja kooli kannel. Välja valitud nelja häälega segakoorilaulud, mis kõigile lauluarmastajatele iseäranis aga Eesti kihelkonna- ja külakoolidele on kokku pannud K. A. Hermann. Teine anne. Tartu: H. Laakmann, 1882.

⁵⁰ K. A. Hermann. Eesti Kannel. Nelja häälega laulud segakoorile koolis ja kodus laulda. Kolmas vihik. Tartu: H. Laakmann, 1884.

⁵¹ D. H. Röd(d)er. Koli lauluramat kolme heale notidega. Rudolstadt: F. Mitzlaff, 1884.

⁵² G. Pärn. Eesti laulud rahva-koolidele. W. Mellin ja Co, Riia, 1890, kokku köidetud: Gusli. Russkija narodnja pesni dlja načal'nyx učilišč. Izd 2. dopolnennoe. Mellin i Ko, 1891.

⁵³ T. Kuusik. Škol'nyi pesennik dlja estonskix narodnyx učilišč. Kooli-laulik Eesti rahvakoolidele. Buš, Revel', 1892.

⁵⁴ K. A. Hermann. Laulude raamat. Ilu hääled kooli, kiriku, kodu, konzerdi ja pidu tarvituseks. Jurjev: K. A. Hermann, 1897.

⁵⁵ J. Kappel. Kooli-laulmise raamat. Eesti rahvakoolidele kokuseadnud ja väljaandnud J. Kappel, muusika-õpetaja Peterburis. Jurjev: J. Kappel, 1900.

⁵⁶ H. Kuhlbusch. Koolilaste vahepalukesed. Uued õpetlikud ja lõbusad näidendid, ringmängud ja nootidega laulud meie lastele I. Kirjutanud H. Kuhlbusch. Viljandi: A. Tõllasepp, 1905.

⁵⁷ F. Kuhlbars. Kooli kannel. 176 ühe-, kahe-, kolme- ning neljahäälest laulu Eesti koolidele, ühtlasi ka Laste-aedadele ning kodulastele. Viljandi: H. Lõoke, 1908.

⁵⁸ K. Ruut. Kooli laulude kogu I. Ühehäälsed laulud. Esimene anne. Kogunud K. Ruut, koolm. Koorkülas. Viljandi: H. Leoke, 1910.

⁵⁹ K. Ruut. Kooli laulude kogu II. Kahehäälsed laulud. Esimene anne. Kogunud K. Ruut, koolm. Koorkülas. Viljandi: H. Leoke, 1910.

⁶⁰ K. Ruut. Kooli laulude kogu III. Kolme- ja neljahealsed laulud. Esimene anne. Kogunud K. Ruut, koolm. Koorkülas. Viljandi: H. Leoke, 1910.

⁶¹ J. Elken. Koolilaste laulud kahele ja kolmele häälele. Tallinn: G. Pihlaka kirjastus, 1913.

⁶² V. Tamman. Laulmise õpetus ühes noodiõpetusega. Koolide tarvis kokku seadnud W. Tamman. Tartu: Postimees, 1913.

⁶³ T. Göcker. Des Knaben Liederschatz: eine Sammlung geistlicher und weltlicher Volkslieder. 3. Aufl. Bielefeld und Leipzig: Volhagen & Klasing, 1861.

⁶⁴ S. Müller. Liederbuch für Mädchenschulen: Eine Sammlung ein-, zwei-, drei- und vierstimmiger Lieder und Gesänge in 4 Heften. 1. Heft, enthaltend 100 einstimmige Lieder. Wolfenbüttel: J. Zwißler.

⁶⁵ S. Müller. Liederbuch für Mädchenschulen: Eine Sammlung ein-, zwei-, drei- und vierstimmiger Lieder und Gesänge in 4 Heften. 2. Heft, enthaltend 100 zweistimmige Lieder. Wolfenbüttel: J. Zwißler.

⁶⁶ B. Widmann. Elementar-Cursus der gesanglehre nach einer rationellen Methode: Für Volks- und Bürgerschulen. Leipzig: C. Merseburger, 1868.

⁶⁷ A. Klauwell. Liederlust. 3. Stereotypische Aufl. Leipzig: C. Merseburger, 1869.

⁶⁸ E. Hentschel. Liederhain: Auswahl volksmäßiger deutscher Lieder für jung und alt zunächst für Knaben und Mädchenschulen. 1. Heft. 88. Aufl. Leipzig: C. Merseburger, 1907a.

⁶⁹ E. Hentschel. Liederhain: Auswahl volksmäßiger deutscher Lieder für jung und alt zunächst für Knaben und Mädchenschulen. 2. Heft. 71. Aufl. Leipzig: C. Merseburger, 1907b.

J. A. Vetter, 1872 (107 laulu)⁷⁰, 9) Hermann Jimmerthal, 1890 (64 laulu)⁷¹, 10) Friedrich Wilhelm Sering, Georg Rolle, 1912 (263 laulu)⁷², 11) Selmar Müller, 1866 (80 laulu)⁷³, 12) Benedict Widmann, 1875 (16 laulu)⁷⁴, 13) Ernst Hentschel, 1906a (38 laulu)⁷⁵, 14) Ernst Hentschel, 1906b (44 laulu)⁷⁶, 15) Felix Mendelssohn-Bartholdy, 18... (18 laulu)⁷⁷, 16) Moritz Vogel, 1890 (100 laulu)⁷⁸, 17) Moritz Vogel, 1901 (115 laulu)⁷⁹, 18) Das Rütli, 1901 (235 laulu)⁸⁰.

Balti kubermangudes ilmunud 9 laulikud on järgmised: 1) Carl Oettel, 1862b (105 laulu)⁸¹, 2) Vierundzwanzig Volkslieder, 1871 (24 laulu)⁸², 3) A.W. Schönberg, 1876 (80 laulu)⁸³, 4) Johann Reinfeldt, 1886 (157 laulu)⁸⁴, 5) Jāzeps Vihtol (Vītols), 1898 (123 laulu)⁸⁵, 6) Liederlese, 1906 (100 laulu)⁸⁶, 7) Carl Oettel, 1862c (40 laulu)⁸⁷, 8) Carl Oettel, 1862d (27 laulu)⁸⁸, 9) Johann Reinfeldt, 1886b (59 laulu)⁸⁹.

⁷⁰ A. E. Preuss, J. A. Vetter. Hundert und acht ein- und mehrstimmige Lieder und Canons für Schule und Haus, für Jung und Alt. Gratis-Beigabe zur alten im Jahre 1868 neu revidirten Ausgabe des Preußischen Kinderfreund. Königsberg: J. H. Bon, 1872.

⁷¹ H. Jimmerthal. Gesanglehre und Liederbuch Volks- und Bürgerschulen. In vier Heften. 1. Heft nebst einem Vorwort. Lübeck: F. W. Kaibel, 1890.

⁷² F. W. Sering, G. Rolle. Gesänge für Gymnasien, für die Worschule und die unteren Klassen. Bd. 1. Hrsg. von F. W. Sering; auf Grund der preussischen Lehrpläne neu bearbeitet von G. Rolle. Baden: Schauenburg, Lahr, 1912.

⁷³ S. Müller. Liederbuch für Mädchenschulen: Eine Sammlung ein-, zwei-, drei- und vierstimmiger Lieder und Gesänge in 4 Heften. 3. Heft, enthaltend 80 dreistimmige Lieder. 4. unveränderte Aufl. Wolfenbüttel: L. Holle, 1866.

⁷⁴ B. Widmann. Sammlung polyphoner zwei- und dreistimmiger Uebungen und Gesänge für höhere Töchter- und Realschulen, Gymnasien und Präparandenanstalten. 3. Heft. 2. Aufl. Leipzig: C. Merseburger, 1875.

⁷⁵ E. Hentschel. Liederhain: Auswahl volksmäßiger deutscher Lieder für jung und alt zunächst für Knaben und Mädchenschulen. 3. Heft. Ausg. A: Für Knaben-Oberklassen. 35. Aufl. Leipzig: C. Merseburger, 1906a.

⁷⁶ E. Hentschel. Liederhain: Auswahl volksmäßiger deutscher Lieder für jung und alt zunächst für Knaben und Mädchenschulen. 3. Heft. Ausg. B: Für Mädchen-Oberklassen. 20. Stereotyp-Auflage. Leipzig: C. Merseburger, 1906b.

⁷⁷ F. Mendelssohn-Bartholdy. Collection Litoff. No. 965. Mendelssohn Duette. Sämtliche Lieder und Gesänge für 2 Singstimmen mit Pianofortebegleitung von Felix Mendelssohn-Bartholdy. Revidirt von Franz Abt. Braunschweig: H. Litoff, ca 1880.

⁷⁸ M. Vogel. Liederschatz für gemischten Chor: hundert beliebte Volks- und andere Lieder für Sopran, Alt, Tenor und Bass. Leipzig: C. F. Peters, 1890.

⁷⁹ M. Vogel. Liederbuch für höhere Mädchenschulen. Sammlung ein-, zwei-, drei- und vierstimmiger Lieder und Gesänge, geistlichen und weltlichen Inhalts. Leipzig: Gebrüder Hug & Co, 1901.

⁸⁰ Das Rütli: ein Liederbuch für Männergesang. 34. unveränderte Aufl.. Stereotypausgabe. St. Gallen: J. Sonderreger, 1901.

⁸¹ C. Oettel. Practischer Cursus der Chevéschen Elementar-Gesang-Methode: Zunächst für Elementar- und Kreisschulen, nebst einem kurzen Vorworte für Lehrer. Von Dr. Carl Oettel, Dorpatschem Kreis-Schul-Inspector. 1. Teil. Zifferschrift. Dorpat: H. Laakmann, 1862b.

⁸² Vierundzwanzig Volkslieder mit ihren Singweisen. 1. Heft für Sopran und Alt. Dorpat: H. Laakmann, 1871.

⁸³ A. W. Schönberg. Liederbuch für Knaben und Mädchenschulen: von A. W Schönberg. 1.–2. Riga: [A. W. Schönberg], 1876.

⁸⁴ J. Reinfeldt. Baltischer Liederkranz. Ausgewählte Lieder zum Gebrauch für den Gesangunterricht. 2. verm. und verb. Aufl. 1. Teil. Reval: F. Kluge, 1886a.

⁸⁵ J. Vihtol (Vītols). Liederschatz. Eine Sammlung von Chorälen und Liedern. Riga: C. J. Sichmann, 1898.

⁸⁶ Liederlese: Eine Sammlung von Chorälen, Hymnen und Russischen und deutschen Liedern. 5. Aufl. Riga: W. Mellin & Co, 1906.

⁸⁷ C. Oettel. Sammlung von Lieder für vier Männerstimmen nach der Schule Galin-Paris-Chevé. 1. Heft. Dorpat: H. Laakmann, 1862c.

⁸⁸ C. Oettel. Sammlung von Lieder für vier Männerstimmen nach der Schule Galin-Paris-Chevé. 2. Heft. Dorpat: H. Laakmann, 1862d.

⁸⁹ J. Reinfeldt. Baltischer Liederkranz. Ausgewählte Lieder zum Gebrauch für den Gesangunterricht. 2. verm. und verb. Aufl. 2. Teil. F. Kluge, Reval, 1886b;

Väärtusmaailmad eesti- ja saksakeelsetes laulikutes

Kuidas väärtusi uurisime?

Laulikutes peituvate väärtusmaailmade eristamiseks analüüsisime laulude sõnade semantikat. Nii eksplitsiitselt sõnastatud kui ka tekstides implitsiitselt varjul olevatest ning seal tajutavatest/ tunnetatavatest väärtustest said moodustatud tunnused binaarse skaalaga 'ei' ehk 1 (s. t. et seda tunnust konkreetses laulutekstis ei esine) ning 'jah' ehk 2. Väärtuste grupeerimisel tuginesime Juha Hämäläineni juhitud töögrupi väljatöötatud klassifikatsioonile,⁹⁰ mida veidi modifitseerisime laulikute ajastuspetsiifikat arvestades.

Tulemusena moodustus liigitus, kus komponentideks on üksteist väärtusvaldkonda (kus neist iga koosseis on omakorda üksikväärtusi): hedonistlikud, vitaalsed, sotsiaalsed, intellektuaalsed, eetilised, esteetilised, religioossed, majanduslikud ja ühiskondlikud väärtused; töö väärtustamine, head kombad (hea käitumine).

Väärtusvaldkondade eristuse valiidsuse tagamiseks sai tellitud kümne saksakeelse laulu analüüs kolmelt eksperdilt. Nende laulude valimi leidmiseks tegime süstemaatilise valiku loendist (2330 saksakeelset laulu) iga kindla fikseeritud sammu järel, mille tulemusel pääses vastavasse valimisse iga 225. laul, kusjuures esimeseks sammuks sai juhuslikkuse printsiibil nr. 5. Võrreldes Hii-ruut-testi (χ^2 -test) abil protsentides väljenduvat eri väärtuste hulka laulude kogutervikus ekspertide ja meie eristuses, selgus, et statistiliselt oluline erinevus ($p=0,002$) esines 38 üksikväärtustunnuse hulgas vaid ühel juhul (tunnus 'ühiskondliku positsiooni saavutamine'). Järelikult osutus meiepoolne väärtusvaldkondade eristus põhjendatuks ja optimaalseks.

Nimetatud väärtusvaldkondi analüüsisime nii üksikute väärtustunnuste (kokku 38) kui ka nimetatud üheteistkümne suurema grupi lõikes. Andmeid töötlesime statistilise andmetöötluspaketi SPSS 20.0 abil. Vastavalt selle programmi võimalustele kasutasime kirjeldavat (sagedustabelid ja diagrammid) ja üldistavat (Hii-ruut-test) statistikat ning tunnustevaheliste seoste uurimiseks korrelatsioonanalüüsi.

Väärtuste hierarhiad: eesti- ja saksakeelsete laulikute võrdlus

Esmalt esitame andmete analüüsimise tulemusel kujunenud väärtuste hierarhiad ja üksikväärtuste esinemissageduste võrdlused eesti- ja saksakeelsete laulikute lõikes. Seejärel interpreteerime saadud tulemusi rändlinnuliikumisele iseloomulike väärtuste ja ideaalide perspektiivist.

Selgus, et väärtusvaldkondade hierarhias olid kõige kõrgemal ehk kõige sagedamini esinevad esteetilised väärtused, mida saksakeelsete laulikute lauludes esines ligi 70%, eestikeelsetes aga veidi üle 50%. Sageduselt järgnevate väärtusvaldkondade osas oli õppekeelte lõikes aga erinevusi. Saksakeelsetes laulikutes esines sotsiaalseid väärtusi 43,6%, religioosseid 42,7% ning eetilisi 41,5%. Eestikeelsetes laulikutes olid sageduselt teisel positsioonil religioossed (47,6%), kolmandal eetilised (34,5%) ja neljandal sotsiaalsed (33%) väärtused. Silma torkas keelepõhiselt ka erinev hedonistlike ja vitaalsete väärtuste osakaal, mida esines saksakeelsetes laulutekstides rohkem.

Laulutekstides peituvast 38 üksikväärtusest moodustasime statistiliste analüüside tulemusel samuti väärtuste sagedushierarhiad. Koguvõrdluses (s. t. eesti- ja saksakeelsetes lauludes kokku) on pingereas viis kõige sagedamini esinevat üksikväärtust järgmised: 1) looduse ilu väärtustamine, 2) ilumeele arendamine, 3) usk jumalasse, 4) jumala ülistamine, 5) sõp-

⁹⁰ Vt. J. Hämäläinen, I. Kraav, A. Bizaeva. Kotikasvatuksen arvot Suomessa, Venäjällä ja Virossa. Kuopio: Kuopion yliopisto, Sosiaalitieteiden laitos, 2002, lk. 40–56.

rade, kaaslaste väärtustamine, truuks jäämine. Eestikeelsete laulude esimesed viis väärtust: 1) usk jumalasse, 2) looduse ilu väärtustamine, 3) ilumeele arendamine, 4) jumala ülistamine, 5) palvetama õppimine. Saksakeelsete laulude esiviisik: 1) ilumeele arendamine, 2) looduse ilu väärtustamine, 3) usk jumalasse, 4) kaaslaste väärtustamine, 5) jumala ülistamine.

Eesti- ja saksakeelsetes laulikutes leiduvate üksikväärtuste esinemissageduste võrdlemisel Hii-ruut testi (χ^2) abil selgitasime nende vahel esinevad erinevused statistiliselt olulisel nivool ($p = 0,05$). Oluline erinevus ilmnis 38 üksiktunnuse seast 24 tunnuse (63,15% tunnuste koguhulgast) vahel. Saksakeelsete laulikute tekstides olid oluliselt rohkem esindatud väärtused: 1) sihitu elust rõõmu tundmine, rahulolu kogemine (saksa laulikutes esinemas 3,65%, eesti 0,59%); 2) kindla sihiga elust rõõmutundmine, rahulolu kogemine (saksa 22,75%, eesti 6,74%); 3) liikumise harrastamine (saksa 13,61%, eesti 7,13%); 4) kaaslaste, sõprade väärtustamine, truuks jäämine (saksa 32,83%, eesti 15,84%); 5) lähedased inimsuhted (saksa 16,70%, eesti 13,22%); 6) inimese väärtustamine (saksa 24,29%, eesti 14,33%); 7) selge käsitlus heast ja halvast (saksa 13,82%, eesti 10,60%); 8) kunstide ja muusika väärtustamine (saksa 21,29%, eesti 6,54%); 9) looduse ilu väärtustamine (saksa 55,24%, eesti 40,71%); 10) ilumeele arendamine (saksa 60,43%, eesti 37,57%); 11) distsiplineeritud ajakasutus, usinuse, virkuse harjutamine (saksa 6,82%, eesti 4,91%); 12) head käitumistavad (saksa 4,76%, eesti 2,23%). Eesti laulikutes esines statistiliselt oluliselt rohkem järgmisi väärtusi: 1) usk jumalasse (eesti 45,88%, saksa 39,87%); töötegemise harjutamine, elus vaeva nägemise õppimine (eesti 10,60%, saksa 8,20%); intellektuaalsete probleemilahenduste treenimine (eesti 2,68%, saksa 1,67%); teadus kui väärtus (eesti 1,11%, saksa 0,47%).

Nagu näha, kõnelevad esitatud arvud sellest, et saksakeelsetes laulikutes esineb tunduvalt rohkem rändlinnuliikumist iseloomustavaid väärtusi. Kuna enamiku uuritud saksakeelsete laulikute päritolumaaks oli Saksamaa ja mitte Baltimaa kubermangud, siis on see ka loogiline tulemus, et Saksamaal alguse saanud ja seal väga aktiivseks kujunenud noorsooliikumise väärtused olid kõige levinumad just saksa kultuuriruumis. Saksakeelsetes laulikutes väljendus rändlinnuväärtustest nii rändamise ja liikumisega kaasnev looduse ilu imetlemine kui ka noorte elutunnetuse muutust iseloomustav noorte konsolideerumine – sõprus, truudus, koosolemine ja -tegemine, eetilised, inimese väärtustamisele pühendumine. Nii sihitu kui ka teatava sihiga rõõmutundmise esiletõstmine tekstides väljendab soovi kasvatada noortes sisetunnet vabadust ja iseseisvust. Eestikeelsetes laulikutes domineerib väärtusena aga palvetama õppimine, usk jumalasse ja jumala ülistamine; ettevalmistamine vaevarikka töö tegemiseks. Seda kõike võiks nimetada Eestis Balti erikorra-aegset kooli iseloomustanud autoritaarsuse ning inimeses teatud välistele oludele allaheitlikkuse kasvatamise väljenduseks. Saksa- ja eestikeelseid laulikuid seob omavahel põhiliselt kaks neis kummaski sagedamini esindatud väärtust: jumala ülistamine ning looduse ilu imetlemine. Võib öelda, et n.-ö. ühe jalaga asuvad nii saksa- kui ka eestikeelsed laulikud väikekoodanlikult reeglitanud dogmaatilist usukeskset elumaailmas ja n.-ö. teise jalaga ollakse moderniseeruva Euroopa rändlinnuliikumise ideaalides.

Aastate 1860–1914 alaperioodide väärtuste omavaheline võrdlus

Missugune on väärtusvaldkondade protsentuaalne esindatus **eestikeelsete laulikute** 1534 laulu seas uuritava ajavahemiku eri alaperioodidel – s. t. aastatel 1860–1886, 1887–1905, 1906–1914? Meid huvitas eriti rändlinnuliikumise perspektiivist, kas kolmas periood erineb ehk tunduvalt määral esimesest ja teisest või mitte. See tähendab, et kas saksa kultuuriruumist pärinevad rändlinnuliikumise väärtused olid jõudnud aastateks 1906–1914 juba piisaval määral levida ja mõjutada ka eestikeelset kasvatustegelikkust, sealhulgas laulikuid. Analüüside tulemusena võib öelda, et kolmandal ajaperioodil esines teise ajavahemikuga võrreldes

rohkem vitaalseid, sotsiaalseid, esteetilisi, ühiskondlikke ja ka eetilisi väärtusi. Samas, religioosete väärtuste esinemissagedus vähenes oluliselt (67%-lt 23%-ni).

χ^2 -testi abil selgus, missuguste väärtuste esinemises on ajaperioodide vahel täheldada erinevusi statistiliselt olulisel nivool, kui $p = 0,0001$. Tulemuseks, et esimese ja teise ajaperioodi vahel on erinevus ühenduses järgmiste väärtustega: usk jumalasse (arv suurenes protsentuaalselt), jumala ülistamine ja kiitmine (vähenes), palvetama õppimine (vähenes), igati hea laps (vaga, malbe, tagasihoidlik) olema (vähenes).

Teise ja kolmanda ajaperioodi vahel esineb statistiliselt oluline erinevus järgnevate tunnuste osas: liikumise harrastamine (suurenes); lähedased inimsuhted, inimese väärtustamine (suurenesid); looduse ilu väärtustamine, ilumeele arendamine, kunsti(de) väärtustamine (suurenesid); laialdased teadmised (teiste maade eluolu, kultuur), intellektuaalsete probleemilahenduste treenimine (suurenesid); kasvamine vastutustundlikuks inimeseks, vaimsete ja tunde väärtuste eelistamine materiaalsetele (suurenesid); kannatlikuks, jumalakartlikuks kasvamine (vähenesid); töötegemise harjutamine, õppimine elus vaeva nägema; distsiplineeritud ajakasutus, usinuse ja virkuse harjutamine (suurenesid).

Seega, eestikeelsete laulikute tekstides ajavahemiku esimesest alaperioodist (1860–1886) kuni kolmanda alaperioodini (1906–1914) järjest suurenes rändlinnuliikumisele omaste väärtuste osakaal. Järelikult võib nimetatud laulikute näitel öelda, et saksakeelne kultuuriruum mõjutas eestikeelset kultuuriruumi Eestis väärtuselisel pinnal tugevalt.

Saksakeelsetes laulikutes on erisusi ajavahemiku 1860–1914 alaperioodide vahel vähem. Kolmandal perioodil esines võrreldes teise alaperioodiga veidi rohkem esteetilisi, hedonistlikke, vitaalsust väljendavaid, tööd väärtustavaid ja heade kommetega seotud väärtusi. Veidi vähenes sotsiaalsete ja eetiliste väärtuste valdkond, religioosete esinemissagedus jäi samaks. Tuginedes üksikute väärtuste vahel statistiliselt oluliste erinevuste analüüsile, saab kokkuvõtteks öelda, et saksakeelsete laulikute väärtusmaailmas läbi kolme ajaperioodi järjepidevalt veidi süvenesid rändlinnuliikumisele omased väärtused, samas religioosete väärtuste staatus ei muutunud.

Liikumise harrastamisega seostuvad fenomenid

Tegime korrelatsioonanalüüsi, et näha statistiliselt olulisi seoseid liikumise harrastamise ja teiste tunnuste vahel nii saksa- kui eestikeelsetes laulikutes. Järgnevalt ei hakka korrelatsioonikordajaid (r) igal konkreetsel juhul esile tooma. Olgu öeldud, et Pearson'i kordaja r minimaalne väärtus oli 0,15 ning maksimaalne 0,3 ($p < 0,01$).

Positiivne korrelatsioon selgus järgmiste tunnustega: 1) nauding, mõnu, lõbu kogemine, 2) kaaslaste, sõprade väärtustamine, truuks jäämine, 3) laialdased teadmised (teiste maade elu-olu, kultuur), 4) kunstide väärtustamine, 5) looduse ilu väärtustamine, 6) ilumeele arendamine, 7) loometegevuse harrastamine. Negatiivsed olid korrelatsioonid aga kõigi religioosete väärtustega (usk jumalasse, jumala ülistamine, palvetama õppimine). See tähendab, et mida rohkem harrastatakse liikumist, seda vähem õpitakse palvetama ning seda vähem esineb jumala ülistamist.

Seega kinnitab korrelatsioonanalüüs täielikult rändlinnuliikumisele iseloomulike väärtuste ja fenomenide omavahelist kokkukuuluvust. Nimetatud väärtuste seotust tingibki ilmselt üksnes rändlinnuliikumine, sest mingites muudes kontekstides tingimata ei korreleeruks ju omavahel liikumise harrastamine ja loometegevuse harrastamine, liikumine ja laialdased teadmised jm. Seega, korrelatsioonanalüüs kinnitab ja tõestab rändlinnuliikumise kui ajaloolise fenomeni terviklikkust ja integraalsust, samuti selle kui integraalse fenomeni väljendumist ajastuomastes kultuurimärkides – uuritaval juhul siis koolilaulikutes. Negatiivne korrelatsioon religioosete väärtuste ja liikumise harrastamise vahel peegeldab laiemat maailmavaatelist murrangut modernismi suunas, mis ühiskonnas koos rändlinnuliikumisega aset leidis.

Rändamise ja liikumisega seonduv semantika laulikutes

Kvalitatiivse andmeanalüüsi tarkvara NVivo10 abil tegime summeeriva sisuanalüüsi, et saada teada rändamise (*wandern*) ja liikumisega/võimlemisega (*turnen*) seotud sõnade ja väljendite kontekstiline kasutamine ning sagedus tekstides. Selleks tegime sõna- ja tekstipäringud (*Word Frequency Query*, *Text Search Query*) eraldi eestikeelsete ning saksakeelsete laulikute tekstide seas.⁹¹

Saksakeelsete laulikute kontekstipäringuid tegime esialgu sõnaga *wander**, seejärel *turne**, lisades järgnevates päringutes omakorda liikumist väljendavaid termineid, nagu *reise**, *spaziere**, *marsch**, *schreite**. Täрни lisamine võimaldas otsida sama tüvega sõnu, olgu selle järel ükskõik mitu tähemärki. Päringu kohaselt esineb sõna *wander* 27-st laulikust 24-s kokku 420 viitega. Enim leidub seoseid (189) sõnale *wandern* Seringu ja Rolle 1912. aasta laulikus, kus on ka kõige rohkem liikumist väljendavaid erinevaid termineid üldse. Teisel kohal on 1901. aastal ilmunud laulik „Das Rütli“ (90 seoseviidet). Kolmandal kohal on Reinfeldti 1886. aasta laulik (88 seost) ning neljandal kohal 1861. aastast pärit Göcke'i laulik (80 seoseviidet). Viiendal kohal on Wihtoli laulik 1898. aastast (49 seost). Teistes saksakeelsetes laulikutes on vastavaid seoseviiteid juba tunduvalt vähem.

Et saada teada, missuguses kontekstis kasutatakse sõna *wandern*, rakendasime tekstipäringut (*Text Search Query*), mille tulemusena moodustus sõnapuu (*Word Tree*), kus on näha vastavad laused ning kus kontekstis sõnad esinevad. Arvutiprogramm annab otsitavale sõnale viis eelnevat ja viis järgnevat sõna. Kuna sõna *wandern* sisuelementidel on väga palju viiteseoseid, siis pole võimalik seda siin graafiliselt esitada. Seetõttu nimetame järgnevalt vaid olulisemad kontekstilised seosed.

1) Rändamine on lõbu ja nauding.

Rändamist iseloomustatakse kõige sagedamini sõnadega: *O Wandern, o Wandern, meine Lust* (Oo matkamine, oo rändamine, minu lõbu). Saksakeelne sõna *die Lust* omab ka tähendusi 'heameel, nauding, himu, tahtmine' (viiteseosed 20 laulikus). Sealjuures on rändamine rõõmus lõbu: *Ja zu wandern, o welche frohe Lust* (Ja matkata/rännata, oo milline rõõmus lõbu/nauding) (6 viiteseost); *Wer recht in Freuden wandern will* (kes tõesti rõõmus rännata tahab). Rännatakse tihti hurraa-hüüetega: *Hurra, hurra, hurallerallera! Wir wandern mit hurra* (6 viiteseost). Tahetakse rännata juubeldades: *möchte jubelnd wandern*. Rändamist seostatakse eraldi veel mõldri elukutsega: *Das Wandern ist des Müllers Lust*. (Rändamine on mõldri lõbu) ja kehv mõlder peab tingimata rändama minema (4 viiteseost).

2) Rändamine tähendab vabadust.

O Wandern, du freie Burschenlust või *Jugendlust* või *freie frohe Lust* (O matkamine/rändamine, sa vaba üliõpilaste või noorsoo lõbu või vaba rõõmus lõbu) (viiteseosed 14 laulikus).

3) Rändamine tähendab sageli sihitut edasipüüdlemist, mida palutakse mitte takistada: *Im Frieden weiter ziehen und wandern* (Rahus edasi liikuda ja rännata) või *lasst uns ziehen und wandern durch den neuen Sonnenschein* (lastagu/lubatagu meid edasi liikuda ja rännata/läbi uue päikesepaiste) (15 viiteseost); *Von einem Land zu andern zu wandern* (ühelt maalt teisele rännata) (8 viiteseost). Sagedane on sõnadepaar *bergauf, bergab* (mäest üles, mäest alla).

4) Tahetakse rännata laia maailma, mitte istuda isakodus: *nicht in Vater Haus, wollt wandern/ In alle Welt hinaus* (mitte isakodus, tahtke rännata! Välja kogu maailma) (5 viiteseost), või *in die Welt; Welt ist unser Zelt* (maailm on meie telk). Minnakse ka sihiga õnne otsima. Rändamine on midagi, mida peab tegema, sest väga sage fraas on: *und wir müssen wandern* (ja me peame rändama).

5) Vastupandamatu rännuhimu saabub koos kevadega: *Ach im Maien, wer möchte wandern*

⁹¹ Artikli mahu piirangute tõttu pole võimalik kirjeldada programmi NVivo10 kasutamise ning tulemusteni jõudmise täpset protseduuri.

nicht (Ah, kes küll ei tahaks rännata maikuu); *Der Mai ist gekommen* (Maikuu on saabunud) (13 viiteseost).

- 6) Eelistatakse rännata looduses, metsas: *Wo ich stets wandern kann/lustig im Grün* (kus ma alati matkata/rännata saan, lõbusalt roheluses); *Zum Walde musst du wandern gehen* (Metsa pead sa rändama minema). *Durch Hain und Flur zu wandern, o welche frohe Lust* (Läbi metsatukkade ja üle nurmede rännata on, oo, milline rõõmus löbu). Rändamisel vaadeldakse sageli pilvi, soovitakse nende moodi rännata: *Wie die Wolken dort wandern / am himmlischen Zelt, so steht auch mir der Sinn / in die weite, weite Welt* (Kuidas pilved seal rändavad/ taevasel telgil,/ nii soovin ka mina/ laia laia maailma (14 viiteseost).
- 7) Rännatakse koos kaaslaste ja sõpradega: *Allein sollst du nicht wandern hier, Valleri juche* (Üksi ei pea sa mitte siin rändama, vallerii juhhei (*Vogel 1890*)).
- 8) Sageli rännatakse lauldes, ka kodumaalt lahkudes: *Wie man singet, wenn man wandern, / lieb Heimatland, Ade* (Kuidas lauldakse, kui rännatakse, armas kodumaa, hüvasti) (10 viiteseost). *So schallt die Luft / und wandern wie singend* (Nii heliseb õhk, kui me rändame lauldes) (4 viiteseost).
- 9) Võimlemine: Sõnaga *wandern* seostub sagedasti sõna *turnen* (võimlema). *Turner wandern wohlgefällt* (Võimlejad matkavad/rändavad mõnuga). Laulikutes on palju laule pealkirjadega *Turnerlied, Turner, Turnerfahrt* (Võimlejate laul, Võimlejad, Võimlejate matk).

Esitasime tekstipäringu eraldi ka sõnale *turne** (*turnen* ehk võimlema), millel oli samuti palju viiteseoseid. Nimetame siinkohal vaid kontekstilised semantilised seosed, toomata konkreetseid näiteid lauludest: 1) Võimlemist seostatakse rõõmu ja vabadusega, vapruse ja julgusega (23 viiteseost); 2) võimlema minnakse varahommikul (12 viiteseost); 3) võimlejad on vastupidavad ega salli argpükslikkust (10 viiteseost); 4) võimlejad on ka ranged, valjud, karmid, visad, tugevad, halastamatud; 5) võimlejad rändavad läbi kogu isamaa.

Nagu näha, kinnitab rändamise ja liikumisega seotud sõnade semantiline kontekstianalüüs laulikutes sisalduvate väärtuste uurimisel saadud tulemusi, kusjuures mõlemad uuringud omakorda kõnelevad rändlinnuliikumise väärtuste ja ideaalide tugevast kohalolekust laulikutes aastail 1860–1914 ning eriliselt 1906–1914, kui antud liikumise algusest oli möödunud juba kümme aastat ning mõjud hakkasid kultuuris selgemalt esile kerkima.

Eestikeelsete laulikute tekstikorpuses tegime kontekstipäringuid sõnadele *ränd** ja *ränna** (Tärni lisamine võimaldab otsida veel sama tüvega sõnu, sõltumata, mitu tähemärki sellele tüvele järgneb, nt. *rändame, rändavad, rändamaie, rändamas, rändan, rännates, rännaku* jt.). Päringu kohaselt esineb sõna *ränd(ama)* ja *ränna* 24-st laulikust 13-s, kokku 73 viitega. Kõige enam (16) sisaldub viiteseoseid sõna(tüve)le *ränd* ja selle pöördelistele vormidele Kuhlbari 1908. aastal ilmunud laulik. Laiendasime ka liikumist väljendavate sõnade ringi, lisades päringusse *marssi**, *võimle**, *kõndi**, *turni**, *sammu**. Selle tulemusena ilmses, et 20. sajandi alguse laulikud sisaldasid liikumist väljendavaid sõnu rohkem, mis lubab taas väita, et laulutekstides on märgatavad rändlinnuliikumise mõjud, mis leidis kinnitust juba ka eespool seoses vastavate väärtuste esindatusega kõige enam just aastail 1906–1914. Liikumist väljendavate sõnade kasutuse poolest on taas esirinnas nimetatud Kuhlbari laulik. Rändamisega seostuvate sõnade sagedus kasvas päringu laiendamise järgselt samuti enam 20. sajandi alguse laulikutes, näiteks Kappeli laulik 1900. aastast ning Elkeni laulik ja Tammani laulik 1913. aastast.

Eestikeelsetes laulikutes on saksakeelsetega võrreldes erinevatele kontekstidele osutavaid viiteseoseid märksa vähem. Sõnad *rändama* jt. esinevad järgmistes kontekstides: 1) Rännatakse üldiselt rõõmsa meelega: *Ma lähen välja rändama, Ja väljas laulma ka* (Willigerode 1872); *Höissa, höissa! Oh tulge rändama, höissa, höissa! Meil kätte jõudnud kevade* (Kuhlbari 1908); 2) Rändama minekul on kõhklusi: *Pea jääma ma või rändama: kodus armastus, väljas igatsus* (Hermann 1882); 3) Rännatakse kevaditi: sagedasti on tõlgitud saksa keeleruumis

ülipopulaarseks saanud Justus W. Lyra laulu „Kevadrännak“ (*Frühlingswanderung*), mille esimene salm kõlab: *Der Mai ist gekommen, die Bäume schlagen aus; da bleibe, wer Lust hat, mit Sorgen zu Haus* (Maikuu on tulnud/ ja puud lehtivad, siis jäägu, kel lusti on, oma muredega koju). Hermann on oma 1897. aasta laulikus tõlkinud need värsiread järgmiselt: *Ju lehekuu on tulnud / ja pakatamas puud / Siis ligi tulgu rõõmsad / ja norgu jäägu muud!* 4) Erinevalt saksakeelsetest laulikuteist on eestikeelsetes rändamine võõral maal seotud kurbuse ja meeleheitiga: *Üksinda, üksinda, pean võõrsil rändama. Pisar läigib leina laugel: kaunis isamaa on kaugel; Nutuga, nutuga, pean võõrsil rändama. Ei siin emakeelt ma kuule*. Sellist kurval meele rändamist esines neljas laulikus: Hermann 1884, Kappel 1900, Kuhlbars 1908, Elken 1913.

Üldistatult võibki öelda, et eestikeelsetes laulikutes, mis on üllitatud 1870. aastatel, oli valdav rõõmus hoiak rändamisse. Kui oletada, siis ehk seondus see optimismi süstinud eestlaste rahvusliku liikumisega ühiskonnas. 19.–20. sajandi vahetuse laulikutes domineerib aga mure ja pisaratega seotud hoiak rändamisse, mis võib seonduda venestussurvega, mil nii Eesti eestlased kui baltisakslased tajusid oma kodumaad olevat ohus. Eesti ja saksa haritlaste vahel oli ju piisavalt kokkupuutepunkte ning rahvuspsühholoogiliseks ühenduslülilik võis olla just kodumaa teema (*Heimat*).

NVivo programmi abil kodeerisime rändamise ja reisimisega seotud sõnade tekstiviited ning koondasime sarnase tähendusega tekstiosad sarnaste semantiliste kategooriate alla, milleid kokku kujunes 17. Eesti- ja saksakeelsetes laulikutes kokku oli kõige rohkem tekstiviiteid kategoorias „Sihitu rõõmus rännak“ (217), „Sihitu rännak laia maailma“ (169), „Looduse vaatlus rännakul“ (146) ja „Sportimisega seotud rännak“ (100). Täpselt samad kategooriad ning samas järjestuses olid esikohal ka eraldivõetult saksakeelsetes laulikutes. Eestikeelsetes laulikutes moodustas suurima rubriigi aga „Looduse vaatlus rännakul“, mida leidub 15 laulikus 24-st. Järelikult ei olnud antud kontekstis mõeldes erilist vahet eesti- ja saksakeelsetel laulikutel, mis kõneleb taas vastavate kultuuride ilmselt põimumisest tollasel Eestimaal.

Saksa koolides kasutatud laulikutes oli aastail 1860–1914 kõige sagedasemaks Justus Wilhelm Lyra 1842. aastal viisistatud neljafraasiline laul „*Der Mai ist gekommen*“ Emmanuel Geibeli tekstile 1834. aastast (vt. joonis 1). Meie analüüsi kohaselt asetub antud laul kategooriasse „Sihitu rõõmus rännak“ ning selle sisu ülistab rändamist, loodust, ka jumalat, on rõõmsameelne ja optimistlik. Laulikutes oli helilooja positsiooni märgitud *'rahvaviis'*, mis tähendas, et laul oli rahva seas omaks võetud. See oli armastatuid kevadlaule kogu saksa keeleruumis üldse. Antud laul jõudis sama viisiga, kuid erinevates tekstitõlkevariantides ja erinevate pealkirjadega ka paljudesse Balti kubermangude eesti õppekeelega koolide tollastesse laulikutesse.

Kokkuvõtteks

Analüüsid kinnitasid, et laulikutekstide autorid on tõenäoliselt olnud küllalt tugevalt mõjutatud rändlinnuliikumisest kui kultuurilisest fenomenist – seda eriti uuritud ajavahemiku kolmandal alaperioodil 1906–1914, mil ilmses väärtuste vahendusel ka saksa ja eesti kultuuriruumide tihedam põimumine tollases Eestis. Rändlinnuliikumisest võib kõnelda kui integraalsest fenomenist, kus kõik komponendid (s. t. erinevad väärtused) on omavahel tihedalt seotud. Antud liikumise ajaloost kirjutavate tekstide põhjal võis seda ju eeldada, kuid meie empiirilise analüüsi seda tõepoolest ka tõestab.

Rändlinnuliikumine kujundas ühiskonna kasvatustegelikkuses ainulaadse situatsiooni, kus ühelt poolt kool, lapsevanemad ja õpetajaskond ning teisalt noorsugu kui üha enam end ise määratlema püüdev sotsiaalne grupp pidasid oluliseks samu väärtusi, mis sidusid kõik osapooled nii-öelda ühe katuse alla. Olukorda, kus oluliseks peetavate väärtuste vaimus ja neid järgides igapäevaselt ka tõesti elatakse, mitte et neist üksnes kõneldakse, võiks väärtuskasvatuse seisukohalt pidada ideaalseks.

18. Frühlingwanderung.

Laul „Kevadrännak“.
Laulik „Vierundzwanzig“
1871, lk. 22

Munter.

1. Der Mai ist ge = kom = men, die Bäume schlagen aus; da

bleibe, wer Lust hat, mit Er = gen zu Hauß. Wie die Wol = fen dort

wan = dern am himm = li = schen Zelt, so steht auch mir der

Sinn in die wei = te, wei = te Welt.

2. Frisch auf drum, frisch auf drum, im hellen Sonnenstrahl, wohl über die Berge, wohl durch das tiefe Thal. Die Quellen erklingen, die Bäume rauschen all, ∴ mein Herz ist wie ne Lerche, und stimmt ein mit Schall. ∴

3. O Wandern, o Wandern, du freie Jugendlust! da weht Gottes Odem so frisch in die Brust. Da singet und jauchzet das Herz zum Himmelszelt, ∴ wie bist du doch so schön, o du weite, weite Welt. ∴

Ursprünglich Schwedisch

Selles suhtes oleks tänapäeva ühiskonnal ja koolil rändlinnuliikumisest paljugi õppida. Eelkõige oleks küsimuseks, kuidas leida need väärtused, mis oleksid kõigile osapooltele olulised ning mis tekitaksid koostegemisele ärgitava ühistunde. Ehk peakski taas keskseks seadma rändamise kui fenomeni, mis on kasvatusväärtusena olnud oluline juba alates antiik- ja keskajast.⁹² 21. sajandi haridusmaailma ei kujutaks aga Erasmus+-programmi poolt toetatava globaalse õpirändeta enam ettegi. Tänapäeval kulgevad koolist kui institutsioonist lähtuvad ning väljastpoolt kooli alguse saavad nii õpilaste kui õpetajate rännuteed aga paraku valdavalt üksteisest lahus.

Sotsioloogid käsivad suurenenud mobiilsust muu hulgas Eesti elanike ühiskondlike muutustega kohanemise strateegiana. Noorema elanikkonna puhul seostatakse aga rändamist teatud eneseväljendusviisiga globaliseerunud maailmas.⁹³ Rahvusvahelist mobiilsust peetakse ka ülikoolide tegevuse edukuse üheks olulisimaks näitajaks. Samal ajal seisab Euroopa poliitilisel ja õiguslikul tasandil silmitsi alates 2015. aastast tugevalt laienenud rändekriisi tõsisete probleemidega. Seega on rändamise näol tegemist keeruka sotsiaal-kultuurilise fenomeni ja väärtusega, seda nii tänapäeval kui varasematel aegadel.

⁹² Nt. keskajal oli rändamine saksa tsunftikorra järgi kohustuslik kõigile käsitöösellidele. See tähendas nii kaugematesse linnadesse kui ka teistesse riikidesse minekut. Rännaku eesmärgiks oli töötada teatud käsitööala tunnustatud meistri juures ja õppida uumaid töövõtteid. Tsunftid tegid sellise rändamise eest hoolt kandes koostööd. (M. Tilk. Kasvatus eri kultuurides II. Tallinn: Tilk, 2004, lk. 213)

⁹³ Vt. A. Masso, S. Opermann. Ühiskonna sidusus muutuvus sotsiaalses aegruumis. – Eesti ühiskond kiirenevas ajas: Uuringu „Mina. Maailm. Meedia“ 2002–2014 tulemused. Toimetanud P. Vihalemm, M. Lauristin, V. Kalmus, T. Vihalemm. Tartu: TÜ Kirjastus, 2017, lk. 521.